

M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Ref.}
Ser. 1234

Title: *Abanta Mohanda*

1234

Incomplete

:	:	Advaita Makaranda	: Title
:	:		: Author
:	:		: Editor
:	:		: Year, Vols.
:	:		: Publisher
1234 :	:	Page 1-20	: Remarks

श्रीगणेशायनमः श्रीगुरुभ्योनमः श्रीसरस्वत्यैनमः श्रीवेदपुरुषायनमः अं नित्यं निरंतरानंदं चिदने ब्रह्म निर्भायं अतुल्यतकी
 नु अस्ति भ्यामहमस्य द्वयं सहा १ योऽमागृहीतवामार्द्धं वंदे चंद्रकलाधरं लावण्यमधुराकारं कारुण्यरसवारिधिः २ कैवल्यानं
 हयोगींद्रपादकंजरजोरविः राजते मे तद्वाकारो मोहध्वांतनिवर्तकः ३ शतद्वानंदयहां भोजद्वंद्वं सेवेयद्वंद्वं निर्वाणारस
 मास्वाद्यत्तदयोः शिष्यालियंक्तयः ४ साच्चिदानंदयोगींद्राज्ञयंति भुविकेचनयत्कृपालवतस्तौ लोमया संसारवारिधिः ५ इह
 खसुखदुःखीधरो नाम काञ्चित्कवी शो निरंतर नित्याद्यनुष्ठा नश्मद्वस्वांततया संज्ञातविवेकवैराग्यरामहमादिमुमुक्षावतः
 आत्मविविदिषया संत्यक्तलोकवेदधर्मान्गरुवचरणो यस्य स र्गपुरः सरं विधितः सम्पक् अतवेहां ततत्वेपि असंभावक
 या प्रतिब्रजज्ञानतयाः परितुष्यतः काञ्चित्पुरुषधौरेयानुपलभ्य संज्ञातकारुण्यस्तेषां करतलवित्त्वफलवत्स्फुरं हां वेतप्र
 तिपाद्यं ब्रह्म साच्चिदानंदं लक्षणां सर्वज्ञं सर्वोपादानं नित्यं सर्वगं अद्वयं देहेंद्रियप्राणमनोबुद्धिहंकारसाक्षिप्रत्यगभिन्नत
 पातर्कैः संभावयितुं किंचित्प्रकरणमद्वैतमकरं दारुणमारभामाणां किञ्चिद्वैतस्य तस्या विद्युपरिसमाप्ये स्वेष्वेव तां प्रणा
 मरूपं मंगलं स्वयं मनुष्याय शिष्याय शिष्यायै ग्रंथतो निबध्नाति कदाश्नेति कदाश्नं किरा चांतनमन्मोहाद्येन नमः अने

नेतानंदं कृष्णाय जगन्मंगलमूर्तये १ कदाश्नः भाक्तेषु तिर्यङ् निपातिता कृपादधिः तस्याः किरा न प्रमया आचांतः शीघ्रितः न
 मतानमस्वर्तं रां मो अहः ज्ञानं स एवाब्धिः समुद्रो येन सतथा तस्मै श्रीगुरुशिवप्रसादरहितानां दुस्तरत्वात् भ्रांतियरं परात
 रंगयुक्तत्वाद्वा गाहिमहाग्रहादियोगाच्च युक्तं अज्ञानस्य समुद्रत्वं अनेतानंदं कृष्णाय अनेतः देशकालवस्तुपरिच्छेदरूपः
 आनेदः स्वरूपं यस्य सः अनेदः स चासौ कृष्ण अनेतानंदं कृष्णः वसुदेवकुमारः तस्मै जगन्मंगलमूर्तये जगतां लोका
 नां मंगलमूर्ता सुखामिदं द्विकरिभूतिं विग्रहो यस्य सः जगन्मलमूर्तिः तस्मै नमोस्तु अथ वा कदाश्नं अंतिमाक्षमंतः कर
 णमित्यर्थः तस्य किरा वाक्यजन्यतद्वृत्तिप्रतिफलितचैतन्यं तेनाचांतः भाक्षितः नमतो स्वात्मप्रवणानामंतर्मुखानां अ
 वणादियरां मो अज्ञानमेवाब्धिः असेख्याता ध्यासपरंपरा कधो लोदयहेतुत्वाद्देनेकानर्थदुष्टग्राहादियोगाच्च समा
 धीतो येनेति तस्मै अथ वा कदाश्नं मंतिमं अमां क्यजन्यवृत्तिरेव तदनेतरं सर्वबाधेन प्रमाणादिव्यवहाराप्रवृत्तेः यत्र त्व
 स्य सर्वमात्मैवाभूदिति श्रुतेः तस्य किरा नेति शेषे पूर्ववत् अत्र च यश्चै कविर्न चकः शब्दो रात्रिनिर्हंति वाचकः तयो
 रैकं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते १ इति कृष्णशब्दार्थे द्रष्टव्यः जगतां मंगलं सखकरीभूतिं यस्य अतस्यैवानंदस्य न्या

अद्वै० २६
२

निभूतान्यु नियमात्राक्षीवंत इति एषत्वेवानंदयातीत्यादिश्रुतेः जगन्मंगलमूर्तय इति अनेन स्मृतिमात्रेणातस्य हि कामु
क्षिकपुरुषार्थपरिप्रेषि विद्युनिराससामर्थ्यमुक्तं मंगलस्य तादृकरूपत्वात् एवमनुष्ठितदेवतानमस्कारलक्षणां मंगलं नि
बर्हि ते सकलान्तरायः १ अहमस्मि सहाभामि कदाचिन्नाहमप्रियः ब्रह्मेवाहमतः सिद्धः सच्चिदानंदलक्षणां २ प्रथमं तत्त्व
मस्य हि वाक्यैस्तात्पर्ययुक्तैर्बोधितं प्रत्यगात्मनो ब्रह्मत्वे युक्त्या संभावयन्नाह अहमस्मीति अहं अहंकारादिसाक्षी अ
सद्गुणोभावामि आत्मन्यध्यसाहंकारादेः सतप्रवृत्तात् सहा अवस्थात्रयेषु भामि जाग्रति हे हे हि या हि साक्षितया स्वप्ने
ऽतः करणावासनाप्रपंचसाक्षितया च सुषुप्तौ अज्ञानसाक्षितया प्रकाशकदाचित्कदपि दुःखाद्यनुभवकालेषु अहं ना
प्रियो भवामि नानिष्टो भवामि किंतु सहा प्रिय एव भवामि दुःखादिद्वेषस्य आत्म-आत्मस्नेहनिमित्तत्वात् शत्रुदुःखादौ
द्वेषादर्शनात् तथा च सति परमप्रीतिविषयत्वादानंदरूपः यस्मात्कालत्रयेषु अबाध्यमानत्वात् सद्गुणः प्रकाशमानत्वात् रामा
तच्चिद्गुणः परमप्रीतिविषयत्वादानंदरूपश्च तस्मादहं सच्चिदानंदलक्षणां सच्चिदानंदरूपं ब्रह्मेव भवामि इति सिद्धः
अत्रेहमनुमानं विवक्षितं प्रत्यगात्मा व्रजगोतमिद्यते सच्चिदानंदरूपत्वाद्धत्ववदिति न च हेतुरसिद्धः अहमस्मीत्या

रामा
२

दिनातस्य साक्षितत्वात् ननु अनुमानस्य नाहमोक्चर इति प्रत्यक्षविरोधि इति चेन्न तावदात्मनो ब्रह्मत्वे बाध्यप्रत्यक्षविरोधः आ
त्मनिसंशयभावेन बाध्यस्य तत्र अदृतेः नापि मानसप्रत्यक्षविरोधः मनसो मनः साक्षिणी आत्मनि प्रवृत्तेरसंभवात् ननु
जीवेच्चरौ भिन्नौ किंचित्सत्त्वसर्वज्ञत्वादिविरुद्धधर्माधारत्वात् रहनतु हिनवतु इत्यनुमानविरोध इति चेन्न विरुद्ध
धर्मवतोर्विबयोरुच्चमंदशब्दोधार आकाशोच्चमभिचारात् ननु दास्युपरोत्थादिक्रुतिरोय इति चेन्न तस्या अतत्पर
तेन तत्त्वमस्यादिक्रुत्या बाध्यमानत्वात् तस्मान्नाहमोक्चर इति बुद्धिर्हेहाद्यधिनिमित्ताभ्यां ननु शुद्धजीवस्वरूपवि
षयानुक्तं त्वयि मत्वेव गणयमानमशक्यं शकोहमेव रहदृशा विश्वाधिकेशते मशब्दो ध्यानं दृष्टान्तात्तुल्येति अ
तोहब्रह्मवेति भावः ननु यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादिक्रुत्या हि ब्रह्मसर्वज्ञतया वगम्यते यतो वा इमांतीति श्रुत्या च सर्वज्ञात्का
रणात् या प्रत्यगात्मा च स्वशरीरादिकमपि साकल्येन अतत्परत्वेन न जानाति स्वातंत्र्येणा किंचित्कर्तुमपि न शक्नोति त्व
यमस्यैव ज्ञेयं सर्वकारणी न च ब्रह्मणा १ मोह इत्याशंक्य प्रत्यगात्मनो पितृद्वयमुपपादयति २ मय्येवेति चिद्योमिजग
दं धर्बयत्तनं अतोहेन कथं ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वकारणं ३ मय्येवेति चिद्योमि चिदाकाशमपि प्रत्यगात्मन्येव जगदं धर्बयत्तनं

अद्वैतं रं इत्यादि कविक्षेपमायायासावरणावस्थायामेधेषु प्रतीयमानं नगरे गंधर्वयनने नाम नामनादशं जगदुदेति उत्पद्यत
 इत्यर्थः अयेभावः मिथ्यापदार्थस्य इष्टे वोपादाने यथा स्वप्नप्रपंचस्य तत्साक्षी तथा च जगत्प्रपंचस्य अपि सर्वस्य इष्टे
 त्वेन मिथ्यात्वात् ननु कष्टप्रत्येगात्मे वोपादानं कृत्यं तदुक्तं यथा स्वप्नप्रपंचो यं मयि माया विज्ञं भितः एवं जगत्प्रपंचो
 यि मा विज्ञं भित इति एवं प्रत्यगात्मनस्तद्वृत्तलक्षणा सर्वज्ञत्वं तदधिष्ठानलक्षणा सर्वकारणत्वं च सिध्यति न
 नुबहुत्वं हरव्यवहितदेशवर्तिमेवादीनामदृश्यमानानां कथं प्रत्यगात्मा इष्टकथं वा तदुपादानमिति चेत् अत्रातर्हि
 रहस्यं एतावतं कालं मेवादि कमहेनाज्ञा शिष्यमिति तद्विज्ञानविशेषात् तयामेवादि कं स्मर्यते तच्च स्मरणं मेवाद्यनुभवं वि
 नाऽनुपपद्यमानं सन्मेवाद्यभनुवं कल्पयति तत्र च इन्द्रियाननुदीनामप्रवृत्तेः प्रत्यगात्मचैतन्ये अदृश्यस्ततयेव मेवाद्य
 नुभवं वक्तव्यः अधस्तस्य च अधिष्ठानमेवोपादानं तद्विज्ञानादेव भानं च भानं च भवति तथा च प्रत्यगात्मा स्वाध्यासमेवा
 हेरपि अज्ञानतया साक्षी साक्षी तदुपादानं च भवति तदुक्तं ब्रह्मगीतायां ज्ञातरूपेणाज्ञातस्वरूपेणाज्ञातसाक्षिराः
 सर्वं भाति तदा भाति तत्तत्तदपि सर्वं हेति तथा च प्रत्यगात्मा सर्वज्ञः सर्वकारणं चेति पतेः उक्तप्रकारेण सर्वज्ञः सर्व

रामा०
 ३

कारणं चाहमतः कथं तद्व्यपंतत्वं न भवामि भवामप्येवेत्यर्थः ३ न स्वतः प्रत्यभिज्ञानान्तिरंशत्वात् न चान्यतः न चाप्रयवि
 नाशान्मे विनाशः स्यादनाश्रयात् ४ ननु नित्यं विभुं सर्वगतं तत्सत्त्वं इत्याद्यप्यनियतकनित्यं ब्रह्म अयते आत्मा च मरणा
 दिधर्मवत्वादनित्यं एवानुस्यते ततश्च न तयोरेकमित्याशंक्या किं मात्मनो बोद्धव्यं इव स्वत एव नाशं ब्रवीषि उत हे संयो
 गतद्यदस्यैवान्यसंबंधात्मात्मनो नाशं ब्रवीषि अथवा यदनाशात्पटगतस्वरूपा हे रिवाप्रयनाशान्नाशं ब्रवीषि इति विक
 ल्यं आद्यं प्रत्याह न स्वत इति प्रत्यगात्मनो मेममनस्वतो नाशो भवति तत्र हेतुः प्रत्यभिज्ञानात्मात्मनः प्रत्यभिज्ञायमान
 त्वात् प्रत्यभिज्ञानं नाम पूर्वमनुभूतस्य का कान्तरे प्रमाणेन तत्त्वोद्घोष एव के ज्ञानं आत्मा हि यो हं बाल्ये पितरा वन्नभ
 वंस एवेहानी स्तुं विरे प्रणत ननु भवामीति यो हं स्तुः स्वप्नमद्राक्षं स एवेहानीं ज्ञागर्भं ति च बाल्याद्यस्त्वास्मत्ता ग्रहा
 द्यवस्थास्तु च प्रत्यभिज्ञायते तच्च प्रत्यभिज्ञानमात्मनो निर्निमित्तनाशो नोपपद्यते तथा हि अस्मनो हि स्वतो नाशो प्रतिक्ष
 रा मन्योन्य आत्मेति वक्तव्यं तत्र कथं बाल्येन सोहमिति प्रत्यभिज्ञायते आत्मा च सोहमित्यात्मानं प्रत्यभिज्ञानाति त
 स्मान्न तस्य स्वतो नाश इत्यर्थः न द्वितीय इत्याह निरंशत्वात् न चान्यत इति निरंशत्वाद्देशरहितत्वात् निरवयवत्वादन्यतः

अद्वैतसं०

५

हेतुसंयोगादपि नात्मनो नाश इत्यर्थः आत्मा हि चिद्रूपत्वात् निरवयवः य हि चिद्रूपस्याप्यात्मनः पावयवत्वमुच्यते तर्हि व
क्तव्यमात्मावयवाः चेतना अचेतना वा नाद्यः आत्मावयवातां हि ज्ञात्येकं चेतत्वे विरुद्धाभिः प्रापेत् तथा शरीरेऽन्यथेतन्दी
तीयः अचेतनैरवयवैराब्धस्यात्मनोपि चेतनत्वप्रत्यंगतनत्वाच्चेतनैस्तंतुभिरारब्धः परञ्चेतनो दृश्यते ततो निरवय
ववत् आत्मानिरवयवैवात्मनि हेतुसंयोगः संभवति तस्य एकदेशवृत्तित्वादतो नान्यतोप्यात्मनो नाश इति भावः ना
पि तृतीय इत्याह न चाश्रयेत्यादिना आश्रयविनाशादपि मे मनाशो न स्यात् कुतः अनाश्रयत्वात् आश्रयस्याधारस्या
भावात् आत्मा हि गुणा क्रिया ज्ञात्यादिषु अन्यतमत्वाभावात् अनाश्रयः निरवयवत्वाच्चेनापि परादिवत् साश्रयः अतः
आश्रयनाशादप्यात्मनो न नाशः आत्मनो मरतो हि प्रतीतस्तद्देहाद्यधिता कृता तदुक्तं सूत्रकृता चराचरव्ययाश्रयस्तु
स्यात्तद्यदेव शोभा कस्तुतद्भावमावित्वा हि तिस्र्यश्चार्थो विद्यारण्यगुरुमिरधिकरत्नात्मना स यं प्रदर्शितः जीवस्य जन्म
मरतो वयुषो वात्मनो हि तं ज्ञातो मे पुत्र इत्युक्ते ज्ञात कर्म हि मि स थोति पूर्वमक्षे प्राप्ते सिद्धं तः मुख्ये तेव पुषो गोप्ये
जीवस्येते अये क्षय हि ज्ञात कर्म च लोकोक्ति जीवा ये तेति शास्त्रत इति ततस्त्रधा पिता शाभावान्नित्य एवास्मेति तस्य

रामा०

५

ब्रह्मणाऽमोहः सम्पक्वघट इति भावः ४ न शोषप्लोषविलेहे हे हे हास्त्रिन्मसो मम सत्पैरप्यनिलाग्यं भशत्त्रैः किमु
त किल्यितैः ५ हेतुसंयोगात्मात्मनो नाश इति द्वितीयं यक्षं प्रयंचयति नाशो वेति चिन्मसस्त्रिहाकाशस्य ममात्मनः आ
निलेन वायुना न शोषः शोषणं यत्र फलाहे० रिव भवति नाप्यग्निना प्लोषो हाहः पदाहे रिव भवति नाप्यमसा जलेन सस्या
दे रिव लैह नं भवति नापि शस्त्रेण युधेने क्षुदं डा हे रिव लैहे द्विधी भाव आत्मनो भवति आकाशस्येव आत्मनो निरवय
वत्वेन वाद्यादिभिः संबधाभावात् इत्यर्थः व्यावहारिकसत्यस्य भूता काशस्यापि हि परमते निरवयवत्वेनासंगत्वात् आका
शतुल्यैः सत्पैरप्यनिलादिभिः शोषणादयो न भवति परमार्थसत्यस्य तु आत्मनः स्वस्मिन्काल्यितैः वाद्यादिभिः शोषणाद
यो न भवतीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः तदुक्तं भगवता अहं ध्याय महाद्योयमल्लेखो शोष्य एव च नित्यः सर्वगतः स्थाणुरच
लो यं सनातन इति ५ अमारूपस्य विष्वस्य भानं भासन्निधेर्विना कदा चिन्नावक्ष्येत भावाहं तेन सर्वगतः ६ ननु प्रत्यगा
त्मा परिच्छिन्न एवानुभूयते अहमिहैवास्मीति प्रतीतेः ब्रह्म च सर्वगतं विभुं नित्यं नित्यादि कृते स्ततो नायं ब्रह्मत्याशक्या
त्मनः सर्वगतत्वं युक्त्या संभवाय नि अमारूपस्येति अमारूपस्य अचिद्रूपस्य जडस्येत्यर्थः विष्वस्य जगतः भानं प्रका

अद्वैतमक
६

शः भासन्निधेर्विना भासन्निधिं विना चैतन्यसंबंधं विनेत्यर्थः कदाचित् कदाचिदपि नावकल्येतनसंभवेत् भाचचैत
न्यरूपश्चाहं प्रत्यगात्मा तेन जडसर्वभासप्रयंचभासकत्वेन प्रत्यगात्मा सर्वव। गः सर्वगतो भवतीत्यर्थः बद्रयोजनमद्वैत
तिचंद्रमंडलंततोप्यतिदूरवर्तिध्रुवादिनक्षत्राणीच प्रत्यगात्मना भातेतच्च भातेतेषां जडानां स्वतो न संभवति किंतु स्वप्र
काशरूपात्मचैतन्यसंबंधबलेनैव तद्वक्तव्यं स्वतोऽप्रकाशस्य घटादेः स्वप्रकाशदीयादिसंबंधेनैव प्रकारदर्शनात् यदि
प्रत्यगात्मा अत्रैव तिष्ठेत् कथं ध्रुवादिना संबध्येत तो ध्रुवादिभासकत्वात् प्रत्यगात्मा सर्वगात्मा सर्वगतः परिधिन्तो प्रती
तिश्चात्मनः अभिव्यंजको याधियरिच्छेदाहंत्वाऽयमद्यते तडुक्तं ब्रह्मगीतायां स्वयं भातुमशक्तं वैजडात्मकमिदं जगत्
चित्संबंधबलेनैव त्वलुभातिन चान्यथा स्वाभिव्यंजकसंकोचात्संकोचप्रतिभात्मनः न स्वरूपेणाचिद्रूपः सर्वव्यापि
सहाखल्विति ततो जीवात्मा ब्रह्मैवेति भावः ६ नहि भातादने सत्त्वं न तैर्मानं चितोऽचितः चित्संभेदोपि नाध्याहते तेना
हमद्वयः ७ ननु जीवस्य ब्रह्मणाः मोहोऽसंगतः ब्रह्मणा एवासिद्धेः देशकालवस्तुपरिच्छेदकस्य हि वस्तु ब्रह्मेत्युच्यते
तेन च तत्संभावति कालाकाशादेर्द्वितीयस्य विद्यमानत्वेन वस्तुपरिच्छेदाभावस्यासिद्धेः नचाकाशादेर्ब्रह्मणा

रामा०
६

रोपितत्वेन मिथ्यात्वान्न तेन तस्य सद्वितीयत्वमिति वाच्यं आकाशादेरध्यस्तमात्वेनाभावात् नचात्मन आकाशः संभ
तइति श्रुतिस्तत्र मानमिति वाच्यं तत्राकाशादेर्ब्रह्मकार्यतामानप्रतीतेरित्याशक्यब्रह्मणोऽद्वितीयत्वसिद्धये आकाशा
देरध्यस्तत्वेसाध्यति न हीति भातादने प्रकाशं विना यदार्थस्य सत्त्वं सद्रावो नास्ति अप्रकाशमानशविषाणाहेः सत्त्वा
दर्शनादित्यर्थः ततः किंतत्राह न तैत्यादिना अचितः जडस्याचितः सत्तैचैतन्यस्य संबंधं विना भातं प्रकाशो नास्ति स्व
तो भातवत्त्वे जडत्वाभावसंगदित्यर्थः ततोपि किंतत्राह चित्संभेदइत्यादिना चित्संबंधोपि चैतन्यसंबंधोपि अ
ध्यासादने चिआरोपितत्वं विना जडस्य न संभवतीत्यर्थः अयं भावः चिज्जडयोराध्यासिकसंबंधातिरिक्तसंबंधं
वहन्वाहाप्यः किंतयोः संबंधः संयोगः उत समवायः अथ तादात्म्य अथ वाविषयविषययीभावइति। नाद्यः चितो अ
द्वैतत्वेन संयोगानुपपत्तेः गुराण्मयस्यैव द्वैतत्वात् चितः निर्गुणात्वात् नापि समवायः ५ चिज्जडयोगुराण्यदि अ
न्यतमत्वाभावात् ननु चिज्जडयोः कार्यकारणभावात् तंतुपटयोरिव समवायोस्त्विति चेन्न तंतुपटयोः समवाये अत्र
यवावयवितयाएव प्रयोजकत्वेन कार्यकारणभावस्याप्रयोजकत्वात् अन्यथातुरीयपटयोरपि समवायप्रसंगात् अत्र

अद्वैतमक
८

रातया भो हं साधयति सहितीति साक्षी चिद्रूपः अतः करणपरिणामरागद्वेषादिद्रष्टा सर्वान्वितः सर्वत्र घटयटा दिव्यान्वि
तः अनुगतः घटः स्फुरति पटः स्फुरतीति सर्वत्र स्फुरणस्यानुगतत्वेनानुभावात् प्रेयान् प्रियतमः आनंदरूपः तस्यैव प्रेयस्त्वा
दनुभूयतेत्यात्मनः प्रियतमत्वं अहं रावहाभ्यासेन कदाचिन्मा भूवं इत्यात्मनिसर्वेषां प्रार्थनादर्शनादित्यर्थः एवंभूता
अहंप्रत्यगात्मा कदाचन कदाचिदपि नाहंकाराभावा मि तत्र हेतुमाह परिणामात्मेत्यादिना अहंकारस्य परिणामपरि
च्छेदपरितायैः परिणामः रागद्वेषादिपरिणामः परिच्छेदः परिमितत्वं परितायो दुःखादि एतैस्त्रिभिः उपप्लुवात् उपप्लु
वः संबंधः तस्मादित्यर्थः दृक् दृश्यभावेन सर्वगतत्वं परिच्छिन्नत्वाकारेणा आनंदरूपत्वदुःखित्वाकारेणा च अ
नुभूत्यमानत्वादहंकारात्मना भूदः स्फुट इत्यर्थः किमिति तद्विपर्ययोर्भेदः सर्वे नानुभूयत इति चेदहंकारात्मनोस्तथायः
पिंडवद्विवेकेन ह विवेकेन ह मेकतया ध्यासान्नानुभूयत इति ग्रहणोत्पत्तिप्रायः ८ सुषुप्ते हि न दृश्यंते दुःखं दोष्यप्रवृत्त
यः अतस्तस्यैव संसारेन मे संसृतिरिति सिद्धिराः १० नन्वेवमपि संसारिणा आत्मनः कथं नित्यमुक्तब्रह्मता न च संसारो हं रामा ०
कारस्यैव तत्पारः न तं सत्तया सिद्धिराः संसर्तु रहंकारस्यैव नात्मन इति वाच्यं अहंकारात्मोभयसन्निधा प्रतीयमानस्य सं

त्यारः न संसर्तु रहंकारस्यैव नात्मन इति वाच्यं अहंकारात्मोभयसन्निधा प्रतीयमानस्य संसारस्याहंकारैक
संबंधित्वेनाभावादिप्राशङ्क्या न्वयव्यतिरेकावेव तत्र मानमित्याह सुषुप्ते ह मीति अहमि अहंकारे सुषुप्तपरतै सति स्तुष्टुपि
दुःखदोषप्रवृत्तयः दुःखं च दोषे रागद्वेषादयश्च तत्कायकृता प्रवृत्तिश्च दुःखदोषप्रवृत्तयतैः ताः न दृश्यंते यतः तत्तत्त
स्याहंकारस्य साक्षिराः मेममप्रत्यगात्मनः संसार इत्यर्थः अहंकारे सति जाग्रत्स्वतत्प्रयोः संसारदर्शनात्तदभावे च सुषुप्त्यादौ
केवले आत्मनिसंसारदर्शनात् अहंकारसंबध्ये वसन् संसार आत्मन्यपि तदविवेकात् प्रतीयते यथा दृष्टत्वे मग्नि संबंध
ध्ये वसत दविवेकाद्व्यस्यपि प्रतीयते यथा वारक्तिमा जपा कुसुमा संबंधित्वसत्यविवेकात् स्फटिकेपि प्रतीयते तद्वद्वा
त्मन्यप्यहंकारोपाधिबशा देव संसारः प्रतीयते न खतः सुषुप्त्यादौ दर्शनात्तदुक्तं त्वं त्वात्ममुनिभिः कर्त्री हि सन्नि
धिबलेन तवापि कर्तृभारुप्रमात्तव पुरा यतति भ्रमेरा तु दुष्टिसंश्रयमनात्मगतं प्रतीचि द्वेपि पश्यति तमः पटलादृता
स्त इति अतः आत्मानित्यमुक्तं ब्रह्मैवेत्यर्थः १० सुषुप्तः सुषुप्तिं न जानाति नास्ते रवप्रज्ञागरी जाग्रत्स्वप्रसक्तुषुप्तीनां साक्ष्य
तो ह मतदृशः ११ नन्वेवमपि आत्मना जाग्रदाद्यवस्थावत्त्वं वक्तव्यं अहंकारस्य सुषुप्तावभावेन स्तुष्टुत्ववस्थाव

अद्वैतम.
८

त्वानुपपत्तौ जाग्रत्स्वप्नावस्ती द्वयसंबन्धित्वस्याप्यनुपपत्तेः सांतिरिति सामान्ये काश्रयत्वनियमादित्याशंक्याहंकारस्य सु
षुप्तौ संस्काररूपेणावतैमानत्वात् तस्यैव सुषुप्तिनात्तिनः तस्य सुषुप्ति साक्षित्वात् ततो जाग्रत्स्वप्नावपि अत्र त्वंकारस्यैव मिश्रत्वाहे
सुपूइति यः सुपूः सुषुप्तिन ज्ञानातिन वेति साहंकार एव स पूः सुषुप्त्यवस्था वर्तनत्वात्माकुतः तस्य सुषुप्ति तत्वा सिना ज्ञा
नसाक्षीतया जागरूकत्वा दित्यर्थः तत आस ह्यस्युप्यवस्था र हिते डात्यगात्मनि स्वप्न जागरो भवतः तयोः सुषुप्त्यवस्था
समानाश्रयत्वादित्यर्थः हे त्वंतरमप्याह जाग्रदित्यादिन यतो जाग्रत्स्वप्न सुषुप्तिनां साक्षी हं प्राश्नोह मात्मा तद्वशः ताः जा
ग्रहाद्याः दशाः अथ वस्था यस्य सतद्दशः तद्दशो न भवतीत्यतद्दशः जाग्रहाद्यवस्था र हित इत्यर्थः अत्रैव मनुमाने विवक्षितं आ
त्मा जाग्रहाद्यवस्थावान् भवति जाग्रहाद्यवस्थावत् साक्षित्वात् यो यत्साक्षी न सतद्द्वर्मवान् यथाद्यत्साक्षी न घटधर्मवान् त
दुक्तं अन्वर्थेनाम सर्वज्ञात्मा मुनिभिः तिस्रोपि चिद्वनते नो सवद्यदृश्य भूता हरे च का सति मनेर्बहिरेव तावत् आ वि सितो
भव न धर्मतया च वस्थाः कः संकरो विमलो चिद्वयुषस्तवा मि रिति ११ वविरसिरो भवन धर्मतया च वस्थाः कः संकरो
विमलो विज्ञान विरतिः स पित्त ज्ञान स्वप्न जागरो तत्साक्षिणः कथं मे स्फुर्नित्यज्ञान स्यते त्रयः ११ जाग्रहाद्य

रामा०
८

वस्था लक्षणा यथा लोचनयापि नात्मनो वस्था संबन्ध इत्याह विज्ञान विरतिरिति विज्ञान विज्ञानरतिः विज्ञानस्य विशेषज्ञानस्य
विरतिः उपरतिः स पितिरिति उच्यते तज्ज्ञानतस्याविशेष्य विज्ञानस्य ने जन्म उत्पत्तिः स्वप्न जागरावित्कच्यते तत्रापि वासनामयप्रपं
च विज्ञाने स्वप्नः स्वप्नप्रपंच विज्ञाने जाग्रदिति विभाग इत्यर्थः ततः किं तत्राह तत्साक्षिण इत्यादिना नित्यज्ञानस्य चिद्वयस्य त
त्साक्षिणः उक्त लक्षणा सुषुप्त्यादि साक्षिणः मेमम आत्मनः तत्रयः स सुप्ति तत्कालीना ज्ञानावभासकं किं चिच्चैतन्यमंगीकर्त
व्यं सर्वैरपि अन्यथा व्युत्थितस्य पुरुषस्य अहमस्वाप्न न किं चिद्वेद विषमिति सुषुप्ति तत्कालीना ज्ञानस्य परामर्शानुपपत्तेः तच्चैत
न्यं न ज्ञानं मनश्चक्षुरादेः सुषुप्तावुपरतत्वादनंतं चेतत् अज्ञान्यभावस्य नित्यत्वं नियमात् तच्चैतन्यमस्माभिरात्मेत्युच्यते तथा
च कथं अनादि नित्यज्ञानरूपस्यात्मनो विज्ञानोपरमरूपा स पित्तिः ज्ञानोत्पत्तिरूपौ च स्वप्न जागरो स्यातां अहंकारस्य तु ज्ञान्यवृत्ति
ज्ञानाश्रयत्वात् तत्रयमुपपद्यते तज्ज्ञाना जाग्रहाद्यवस्थानावक वस्था र हित इति १२ षड्विकारवतां वेदानि विंकारो ह मन्य
थातद्विकारा तु संधाने सर्वथाना च कल्पते १३ इहानी अत्मनो निर्विकार ब्रह्मा मेहायव उभाव विकार राहित्यं साधयति षडि
ति षड्विकारवतां षड्भावविकारवता षट् चते विकाराः षड्विकार वतः तेषां बाह्यगृहीनां आंतरबुद्ध्या हीनां च वेदाज्ञाता अहमा

अद्वैतम०

१०

त्मानिर्विकारः विकाररहितो भवामि आत्मा हि बाह्यतरवस्तुना उत्पत्त्यादि विकारान्न जानाति अतो निर्विकारो भवितुमर्हति यो य
जानाति न स तद्वर्मवानिति व्याप्यः लोकप्रसिद्धत्वादित्यर्थः अत उक्तं वार्तिककृता न तस्यादि क्रियादुःखि वसाक्षिता का वि
कारिणाः धीविक्रिया हस्तराणां साध्यतो ह मविक्रिय इति विषये बाधमाह अन्यथेत्यादिना अन्यथा विकारसाक्षिणोपि वि
रवत्वेतद्विकारानुसंधानं तेषां विकारिवस्तुनां ये विकाराः तेषामनुसंधानं सर्वथा सर्वप्रकारेण नावकल्प्यते न संभवतीत्यर्थः
अथ ममि संधिः आत्मनोपि विकारवत्त्वं किमात्मनः इतरेषां च विकार आत्मना ज्ञायते उत तरे पृथगेभ्यथापि विकारिवस्तु
नो मदादिवस्तु उत नियमात् तेन तेन हि रूपेण ज्ञायते लीयते मुहुः विकारिवस्तु तस्यैषामनुसंधानं ताकुतः १४ किंच
विकारिवस्तु नो विकाराणां च किं भेदः उताऽतेहः नाथः भिन्नयोगे वा क्व योरिव विकारविकारिभावानुपपत्तेरित्यभिप्रेत्यदि
तीयपक्षे ह प्रमाणमाह तेनेति तेन रूपेण उत्पत्त्यादि विकार रूपेण तह भिन्नं विकारिवस्त्वपि ज्ञायते उत यत्ते मुहुः शश्वद्दीय
तेन श्यति च तयोरभेदादित्यर्थः हि यस्मादेवं तस्मात् तस्य विकारिवस्तु नः तेषां विकाराणां मनुसंधानं ताकुतः नकु
तोपीत्यर्थः १४ न च स्वज्ञाननाशौ वा द्वयुमर्हति कश्चन तौ हि प्रागुत्तराभावचरमप्रथमश्चरौ १५ न च्चात्मा स्वयं विकारि

रामा
१०

सन्नपि आत्मनः इतरेषां च विकारान्न जानातु न च तस्य विकारित्वा विशेषेकथं स्वेतर विकारपरिज्ञानमिति वाच्यं शिलात्वा
विशेषे किं स्वेतर विकारपरिज्ञानमिति वाच्यं शिलात्वा विशेषे पिरत्नस्य स्वभाव विशेषेणो स्वेतरभासकत्ववहात्मनोपि
स्वभाव विशेषेणो स्वेतर विकारानुसंधानोपपत्तेः न च तेन तेन विकारेण साकं न यस्य कथं सर्वं विकारानुसंधानमिति वाच्यं
तस्य विकारिणा आत्मनो विकारैरत्यंता भेदस्यानंगीकारात् किं तु ईषद्वेदघटिता भेदतात्म्यस्यैव तं तु परयोरिवांगीकारादित्याश
क्येवमथात्मन आद्यात्प विकारद्वयानुसंधानं न संभवतीत्याह न चेति कश्चन कश्चिन्निपुणोपि स्वज्ञानं स्वस्य उत्पत्तिनाश
ध्वंसं वा द्रष्टुं शक्तुं नार्हति न शक्नोतीत्यर्थः तत्र हेतुमाह तौ हीत्यादिना हि यस्मात्तौ जन्मनाशौ प्रागुत्तराभावचरमप्रथमश्चरौ
तौ प्रागुत्तरौ यावभावा प्रागभावप्रध्वंसाभावौ तयोर्धौ चरमप्रथमश्चरौ तौ प्रागुत्तराभावचरमप्रथमश्चरौ प्रागभावच
रमप्रथमश्चरौ उत्पत्तिर्वस्तुनः प्रध्वंसां वा द्रष्टुं शक्तुं नार्हति न शक्नोतीत्यर्थः तत्र हेतुमाह तौ हीत्यादिना हि यस्मात्तौ जन्मना
शौ प्रागुत्तराभावचरमप्रथमश्चरौ प्रागुत्तरौ यावभावा प्रागभावचरमप्रथमश्चरौ तौ हीत्यादिना हि यस्मात्तौ जन्मना
नाश इत्यर्थः यस्मात्तौ जन्मनाशौ प्रागुत्तराभावचरमश्चरौ तस्मात्स्वज्ञाननाशौ वा द्रष्टुं नार्हतीति संबंधः इह मन्तातात्यर्थः

अद्वैतमक

११

आत्मा हि स्वसमाक्षमानकालीनं वस्त्वेव ज्ञानातीति वक्तव्यं हीय इव स्वसमानकालीनमहार्थतासकः तथा च स्वावस्था
न समये अविद्यमानोः प्रागभावप्रध्वंसाभावयोः परिज्ञानाभावे कथं प्रागभावभावचरमक्षरारूपं स्वज्ञानमचप्रध्वं
साभावप्रथमक्षरारूपं नाराचज्ञानीयान्न कथं चित्रयोऽत्रासिद्धौ मध्यममूर्तिविकाराणामपि असिद्धिरेव तेषां विकारा
णां उत्पत्तिनाशवहा अयत्ननिष्पत्तात् तदुक्तं वाक्यवृत्तौ भगवत्याहैः देहैर्द्रियमनः प्राणाहं कृतिभ्यो विलक्षणैः प्रोक्षि
ताशेषपरभावविकारस्वपहामिध इति तत्र आत्मानिर्विकारत्वाद्ब्रह्मेवेत्यर्थः १५ न प्रकाशो ह मित्कृत्तिर्यत्र काशो
कबंधनास्वप्रकाशो तमात्मानमप्रकाशः कथं स्पष्टोत् १६ ननु पूर्वोक्तं सर्वं वृथा आत्मनः उक्तस्वरूपब्रह्मत्वज्ञाने
प्रयोजनाभावात् न च संसारीतिरात्मनो ब्रह्मत्वज्ञाने प्रयोजनमिति वाच्यं तन्निवृत्तिरसंभवात् संसारो हि आत्मनि
अहंकारोपाधिना प्रतिपमानः कर्तृत्वा हि स च न ज्ञानेन निवर्तयितुं शक्यः तस्य आत्मनि सोपाधिकममत्वात् सोपाधिक
ममस्य च यावदुपाध्यवस्थानं तत्त्वज्ञानेन व्यवस्थानात् सोपाधिकममस्य प्रतिबिंबचलनादेर्यावदुपाधिचलनं प्र
तीतेः न च उपाधेरहंकारस्य ब्रह्मज्ञानेन निवृत्तौ तत्प्रयुक्तस्यात्मनि प्रतिपमानकत्वात् हेरपि निवृत्तिरिति वाच्यं तत

रामा ०

११

स्य ब्रह्मज्ञाने सानि निवृत्तेरसंभवात् न च स्वज्ञानस्याप्यात्मनि विद्यमानस्य ब्रह्मज्ञानानि पृत्तिरिति वाच्यं स्य कल्पका
भावेन अकल्पिततया ज्ञानेन निवर्तयितुं शक्यत्वात् हेन्यथा ज्ञानानवस्थायसंगात् इत्याशं क्वा ज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वसिद्धे
येकल्पितत्वं वक्तुं तस्य आत्मनि वस्तुतोऽसंभवमाह न प्रकाश इति अहं न प्रकाशेन भामीत्युक्तिः वचनं यत्प्रकारौ कबंध
नायस्य प्रकाशः स्वरूपप्रकाश एव बंधनं निमित्तं यस्याः सातथोक्तानप्रकाश इति व्यवहारस्य प्रकाशानुभवनिमित्तत्वा हित्य
र्थः तं स्वप्रकाशं स्वयमेव भासमानं आत्मानं प्रकाशः अज्ञानं शानुभवनिमित्तत्वा हित्यर्थः तं स्वप्रकाशं स्वयमेव भासमा
नं आत्मानं अन्यव्यवहारस्य प्रकाशः अज्ञानं अस्य शोत् आह राया तन कथं चिदित्यर्थः अयं भावः आत्मा हि सर्वदा स्वयं भासमा
नः सन् सर्वभासयतिसक्यमज्ञानेन प्रकाशविरोधिना स्पष्टोत् न हिरवरकिरणशाली हि न केरस्तमसा स्पृश्यमानो ह शय
ते तत्कस्य हेतोः प्रकाशाप्रकाशयोर्विरोधात् तथा च ज्ञानस्यात्मनियुक्तसहत्वान्न परमार्थतः संभवतीति १६ तथाप्या
भाति कोप्येत् तथा च ज्ञानमविचाराभावजीवनः अवश्याय विवृताकाशो विचाराको हयावधिः १७ ननु कथं तर्हि न प्रकाश इ
त्यात्मज्ञानानुभव इत्याशं कस्य रूपमेव काहीनामंधकारप्रतीतिवद्वा त्याप्युपपद्यते इत्याह तथेति यद्यपि वस्तुतः आत्मन्य

अद्वैतमक

१२

ज्ञानेन संभवति तदा पिराव प्रकाशः अवश्यायः नीहारः अवश्यायवत् अवश्यायः आवरकत्वाच्चिदीकाशे चित्तकाशे
आत्मनि अभ्यतीति संबन्धः अज्ञानस्य वस्तुतोऽसत्त्वेकं प्रत्यक्षप्रतीतिर्न सतः शशविषाणादेः प्रत्यक्षप्रतीतिरस्ति
तत्राह कोपीति कोपि सत्त्वा सत्त्वा क्प्यामनिर्वचनीयः प्रकाशस्य सद्विलक्षणात्वांगीकारान्न प्रत्यक्षप्रतीत्यनुपपत्तिरि
त्यर्थः नन्वेवमपि प्रकाशस्यात्मन्यनुभवो तोययद्यते तथा हि किं न डवस्व प्रकाशाविरोधि उत स्वप्रकाशरूप आत्मा
नाद्यः अत्र प्रकाशयोः परस्परविरोधाभावात् नापि द्वितीयः तस्य विरोधि नि स्वप्रकाशो आत्मनि अवस्थानानुपपत्तेः
न चाहं न प्रकाश इति अज्ञाना साधकस्य तस्य नाज्ञानविरोधि मित्रो वाच्यं आत्मस्वरूपप्रकाशस्याविरोधित्वं अन्यस्या
पि विरोधि नोभावात् कदाचिन्निवृत्तिर्न स्यात् तत्राह विचाराको दयाधिरिति विचारजन्यज्ञानमेवाकं सूर्यः तस्य निवर्तकत्वा
तस्य उदयः उत्पत्तिः सा अवधिः स्थितिर्मर्यादायस्या प्रकाशस्य सविचारकें दयावधिरित्यर्थः केवलात्मनोऽविरोधित्वे
पि अखंडाकारवत्पारुष्यात्मचैतन्यस्य तन्निवर्तकत्वोपपत्तेः केवलं सूर्यविकारस्य अदृष्टत्वेन तत्तादिभासकत्वे पिस
र्यको तसंयुक्तस्य तस्य दृष्टत्वे दर्शनादिति भावः किमिति तर्हि वाक्यजन्याखंडवत्तौ सत्यामपि सर्वेषामात्माज्ञानेन निव

यमा०
१२

र्तत इत्याशं क्पाह विचाराभावो वन इति विचाराभाव एव क्प्रवरा मननरूपयोर्वेदांत प्रमाणात् तत्प्रमेयवत्त्वविषयो रभावर
वजीवर्तनं अवस्थितिर्हेतुर्यस्या प्रकाशस्य सविचाराभावो वन इत्यर्थः वाक्यजन्याखंडाकारवृत्तिरसंभावनादिभिः प्र
तिबद्धासतीनाज्ञाने निवर्तयति यथा मणीमंत्रादिप्रतिबद्धो निःसंयुक्तमपि तत्तादिन दहति तद्वत् तदुक्तं सर्वज्ञात्मा मुनि
भिः पुरुषाय राधमखिनाधिषाणानिरवद्य चक्षुरुदपि यथा न फलाय मर्तुविषया भवति कृत्तिसंभवापितु तथात्मनि धीरि
तिर्नामराजवल्लभः कर्त्तुं तंच द्विषंतोऽन्ये राजभृत्याः केन चिद्विज्ञेन देशांतरं प्रस्थाप्य मर्तुं तद्विज्ञेन न्यवेदयेन् तंच
पुनरागतं कर्तुं ताप्यलब्धराजदर्शनं राशोपवने विलीनं कदाचिद्वक्स्माद्वाराज्ञावलोक्य पिशाचमेवाशंक्य भीतः प्राद्वह
ति प्रथा तत्र निर्दोषचक्षुर्ज्ञेन्यापि मर्तुविषया राशो बुद्धिर्भर्तुमृत इति प्राक्तनदृष्टविपरीतभावना प्रतिबद्धासती यथा मर्तुरेवा
पेन पिशाच इति मर्तुस्वरूपमिच्छयात्मिकफलाय न भवति तथा यदा तु सम्यग्विचारेणा संभावना दयो निवर्तते तदा अप्रति
बद्धासती अज्ञाने निवर्तयति यथा मण्यादिप्रतिबंधनिवृत्तावग्निः तृणादिकं दहति दहति दहति तद्वत् तद्वत् पुरुषाय राधविग
मेतु पुनः प्रतिबंधतुह सनात्स फला मणीमंत्रयोरप्यगमेतु यथा सति मलयकाद्रवति धूमलेति तथा चाज्ञानस्यानि

वचनीयस्य काल्यतत्वेन ज्ञानानि वृत्त्युपपत्तिः न च तस्य कल्यकाभावः अज्ञानस्य लोके हीयकवद्भूय दृष्टेः स्फुरणावतगुरुमते स
वेद नवतगुरुबौद्धव्यतिरिक्तमते भेदवत् च स्वपरनिर्वाहकत्वात् नापि अनवस्था अज्ञानोत्तरस्यानंगीकारात् तथा चाज्ञानस्य
ज्ञानाभिप्रायैर्लोके हेनाहंकारस्य निवृत्तिरसंभवात् आत्मनि प्रतीयमानस्याहंकारोपाधिप्रयुक्तस्य कर्तृत्वादि रूपसंसार
स्यापि विनिवृत्तिर्भवतीति प्रत्यगात्मनो ब्रह्मत्वज्ञानसंफलमिति भावः १७ आत्माज्ञानमहानिद्रादृष्टमिते सिद्धागस्तये ही
र्घ्यस्वप्ने स्फुरं त्वेते स्वर्गमोक्षादिविभ्रमाः १८ ननु ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्याज्ञानकाल्यतया परमार्थतो सत्त्वे कर्मकांडा प्रा
माण्यस्यात्स हि स्वर्गकामस्य यागादिकर्तव्यता बोधयति तच्च निःयोगस्य अर्धस्य नियोगस्य पुरुषस्य नियोगविषयस्य याग
स्य नियोगफलस्य स्वर्गस्य च परमार्थतोऽसत्त्वे बोधनमनुपपन्नं स्यात् ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य परमार्थतोऽसत्त्वेऽयं निषेधमप्रामाण्य
च स्यात् तत्रापि मोक्षकामस्यात्मावारे दृष्टव्य इत्यादिना क्रवणादिकर्तव्यता बोधयते तच्चाप्रामाण्यं युक्तं कर्मकांडोपनिषदे कहे
शयोरपि ब्रह्मवाक्येन सहसंग्रहाय स्य तुल्यत्वादि त्यागं किं तत्त्वज्ञानोत्तरकालं कर्मकांडाद्यप्राप्तौ तपसा पाद्यते किं वा ततः पर
वकालेनाद्यः तदुत्तरकाले तदप्रमाणस्य गार्हस्थ्ये ब्रह्मचारिधर्मा वेदकक्रुते रिव संन्यासाक्रमकाले अग्निहोत्रादिक्रुते रिव च

इष्टत्वादित्यभिप्रेतव्यं द्वितीयं प्रत्याह आत्माज्ञानेति आत्माज्ञानमहानिद्रादृष्टमिते आत्माज्ञानं प्रत्यक्षात्राक्रमविषयमज्ञानं तदे
व महती निद्रा अनादिकालमारभ्य प्रवृत्तत्वात् स्वरूपावरणादवका विपरितरूपहेतुत्वाच्च ततः संमितेऽत्यन्ते जगत्स येन
गद्वयेऽस्मिन्नुत्सृज्यमाने हीर्घ्यस्वप्ने तत्त्वज्ञानपर्यंतं मनुवर्तमाने एते स्वर्गमोक्षादिविभ्रमाः स्वर्गमोक्षो आदियेषां विभ्रमाणां
तैतशा स्वर्गशब्दश्च तत्कामनियोगस्य नियोगतद्विषययागादिरपि उपलक्षणां मोक्षशब्दश्च तत्साधनज्ञानतत्साधनक्रवणा
दिनियोगादिरप्युपलक्षणां आदिशब्दो लौकिक व्यवहारानुकूलपुत्रमित्रादिसंग्रहार्थः मोक्षस्य बंधसाये क्षत्वा द्वंधस्य च
मिष्यात्वा द्वंधसाये क्षमोक्षस्यापि भ्रमत्वं दृष्टव्यं स्फुरति तौ स्फुरं त्वेव न न हा विस्फुरंतीत्यर्थः अप्रयं भावः तत्त्वज्ञानात् पूर्व
काले व्यावहारिकसत्यस्य सर्वज्ञातो नियोगस्य नियोगादेः सत्त्वेन प्रबोधात् पूर्वस्वप्नादिव सर्वस्य व्यवहारोपपत्तेः न कर्मकां
डाद्यप्रामाण्यं तस्य व्यावहारिकप्रामाण्यस्य सत्त्वात्तावता च तस्य चरितार्थत्वेऽतत्पराणां अगातिकानां ब्रह्मवाक्यानां परमा
र्थसत्यविषयाणां नाकस्मादधो फक्तः तदर्थस्य व्यावहारातीतत्वेन व्यावहारिकप्रामाण्यानुपपत्तौ ब्रह्मवाक्यानां ता
त्त्विकप्रामाण्यस्याप्यनेगीकारे किंचिदपि प्रामाण्यं न स्यात् प्रकारभेदेनोभयप्रामाण्योपपत्तौ च न सर्वात्मना तदप्रामाण्य

अद्वैतमकः कर्तुं तदुक्तं सकलवेद्यार्थज्ञेन ब्रह्मणो विपरमार्थो विधाद्योक्तो मया हेतुवर्गवसिनः एकस्य स्वभावतः साक्षात्परमार्थः स हैव तु स शिवः
 सत्यचैतन्यस्वरूपानंतस्वतन्त्राः अपरं कल्पितः साक्षात्परमार्थः साक्षात्परमार्थः साक्षात्परमार्थः साक्षात्परमार्थः साक्षात्परमार्थः
 १४ पं वाक्तेवै हस्तमार्गं नैवं हेति हि इति अतो अद्वैतो यद्वत्सरा एव परमार्थसत्यत्वेपि व्यावहारिकसत्यार्थेनार्थवत्त्वात् न कर्मकांडा
 ध्यामायामिति १८ तदुक्तं विभागो यमजडे मयिकल्पितः मित्रिभागे समे चित्रचराचरविभागवत् १८ नन्वेवमपि ज्ञी
 वस्य भोक्तुस्तद्वै ग्यज्ञगतं ब्रह्ममात्रत्वे अनुभूयमानो भोक्तुर्भोग्यविभागो न स्यात् सर्वस्य ब्रह्मण्यस्य तत्त्वाविशेषादित्याशं
 क्यमायावशादेव विभागो यमप्यधत इत्याह तदुक्तं विभागः तदुक्तं भोग्य अजडो यमोक्तं विभागः अजडे अलुप्तचैतन्यस्वभा
 यं प्रतीयमानः अजडे अलुप्तचैतन्यस्वभावे मयि प्रत्यगभिन्ने क्तेति विभागः अयं प्रतीयमानः अजडे अलुप्तचैतन्यस्वभा
 वे मयि प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणिकल्पितः मायया आरोपित इत्यर्थः स्वप्रकाशे कस्मिन् ब्रह्मणि उपाधि क्तं वार्तिककारैः तमः इ
 न्याद्वै ग्यज्ञतः कल्पना उपाधे यथा धान्या ह तदुक्तं कस्मिन् ब्रह्मणि उपाधि प्राधान्या द्वा ग्यज्ञतः कल्पते तदुक्तं वार्तिककारैः रामः
 लमः प्रधानः क्षेत्राणां चित्तधाना विहात्मनां परः कारणातामेति भावना ज्ञानकर्मभिरिति भावः अजडे ब्रह्मणो सदृश १९

विसदृशो मयकल्पने ह्येतमाह मित्रिभागेत्यादिना मित्रिभागे क्त्वा प्रहेतो समे निर्विकारे अचरे इत्यर्थः चराचर वि
 भागवत् चरस्य जगमा हेरचरस्य पर्वता हे अत्र विभागो यथा तथेत्यर्थः १८ चेत्योपरागरूपामे साक्षितापिन तात्त्विकि
 उपलक्षणा मेवेयं निस्तरंगं चिह्नं बुद्धेः १९ नन्वेवमप्यात्मनो ब्रह्मत्वेन संभवति तस्य संसारसाक्षिता रूपविशेषाह
 चेत्येति चेत्युक्तत्वाद्ब्रह्मण्यस्त्वलमनरा नेति नेत्यादि क्त्या निर्विकल्पताया सिद्धेरित्याशं क्त्वा ह चेत्येति चेत्यो
 परागरूपा चेत्यं कर्त्तृत्वा हि सर्वप्रयत्ने तेन उपरागः संबंधः तद्वया साक्षितापि साक्षित्वमपि मेममप्रत्यगात्मनः न
 तात्त्विकी न परमार्थमता चेत्यस्या परमार्थत्वेन तत्संबंधरूपसाक्षिताया अपि परमार्थस्वरूपत्वायोगात् किंतु इयं साक्षि
 तानि स्तरंगं चिह्नं बुद्धेः निस्तरंगः परमार्थतो निरस्तः तरंगः कर्त्तृत्वा हि प्रयत्नरूपो यस्याः साक्षिदेवो बुद्धिः समुद्रः निस्त
 रंगचिह्नं बुद्धिः तस्य मेमप्रत्यगात्मनः उपलक्षणा मेव तद्वत् सती ज्ञापि कैवला गत्कारणात्वमिव ब्रह्मणः तथा चात्म
 नो ब्रह्मणो निर्विकल्पत्वात् न ब्रह्मत्वानुपपत्तिरिति भावः २० अमृताब्दे न मे जीर्णं मृषादिं दिरजन्मभिः स्फटिक
 र्त्तमेरागः स्वाप्रसंधाभ्रविभ्रमैः २१ एवमुक्तप्रकारेणा ब्रह्मणि जगत्तज्जातनि चोहंकारा हेः कल्पितत्वेन वस्तु

तोभावात्तद्वयहृदयलक्ष्येब्रह्मलोकस्त्रिहृदयविकल्पावसरइत्याह अमताब्देनमेइति अमतः सोऽनस्वरूपः स्वयंप्र
काशाद्वयानंदहृदयवाब्धिसंस्तत्पहलक्ष्यस्येत्यर्थः मेममप्रत्यगभिन्नब्रह्मराः मयादिरजन्मभिः मया रूपा विषयादय
एवडिंडिराः येनास्तेषां निजान्मानितैः जन्मपदं नाशस्याप्युपसहारांन जीर्णीहीनिः बहिर्वाजीर्णीयहं तद्वैरप्युपलक्ष
रांमिथ्यावस्तुनोधिष्ठानाहं प्रकृताहृत्यर्थः ब्रह्मरांमायया विषयाद्युत्पत्त्याजहृदियानब्रह्मरांन हृदिर्नहानि
र्वेत्येतत् श्रीभारतीतीर्थैरपिकूटस्थहोपमशितं मायामेधोजगन्मोरं वर्षत्वेषयथा तथा चिदाकाशस्य नोहानि
र्नवात्माभइति स्थिति रितित्वं पदलक्ष्यं शुद्धमप्याहा स्फटिकेत्पाहिता स्फटिकादेः स्फटिकादिवत्स्वकस्य मेमम
प्रत्यगात्मनः त्वं पदलक्ष्यस्य स्वाप्रसंध्याप्रविभ्रमेः स्वाप्रसंध्या विधाकल्पितो हंकारादिः सखसंध्यासंध्या कालीनमे
धः स्वसन्निहितेस्वकस्वधर्मासंज्ञकत्वसाम्यात्तत्त्वैर्विभ्रमेः कर्तृत्वादिभ्रांतिभिः मेधविषये विभ्रमाः अनवस्था रामा०
नानि संचाराः तैः रागः संबंधो मेधविषये आरुण्यं स्फटिकं पर्वतस्यारुण्यवत् आत्मवत् आत्मनः परमार्थतः अ
हंकारादिधर्मे रात्मनः असंबंधोपि कर्तृत्वभोगत्वात् त्वरादौ सादिसंबंधो नास्तीत्यर्थः श्रीभारतीतीर्थैरेवाभासि चि १५

रामा०
१५

अरूपे अहंकारगतेषां धैर्हं हव्याध्यादिभिस्तथा वृक्षादिजन्मनाशैर्वाचिद्रुपात्मनिकैर्भवेदित्यतः पदद्वयलक्ष्यमपि चे
तन्यमतिशुद्धमिति भावः २१ स्वरूपमेव मे सत्त्वं तु धर्मेन भास्त्ववत् महन्त्यस्य सतो भावान्नहि सासारजातिरिष्यते
२२ नत्वेवमपि पदद्वयलक्ष्ये ब्रह्मराप्यस्येव चिकारः तस्य प्रमार्थतः सत्त्वाश्रयत्वस्य वक्तव्यथादन्यथाशशविषारा
दिवहसत्त्वप्रसंगादित्याशंक्याह स्वरूपेति मेममपदद्वयलक्ष्यस्य सत्त्वं स्वरूपमेव न तु महाश्रीतो धर्मः सत्त्वाश्रयत्वा
भावेपिनमस्य सत्त्वयथा सत्त्वस्य सत्त्वांतराश्रयत्वाभावेपि नासत्त्वं तद्वदित्यर्थः ननु घटे घटत्ववत्सद्रूप आत्मन्यपि ध
र्मरूपं सत्त्वं किं न स्यादित्याशंक्याह घटे घटेने केषु घटो यं घटो यमित्यनुगत व्यवहारसिद्धये घटत्वज्ञातिरिव सद्यत्किं मे हा
भावेन नात्मनिसत्त्वरूपज्ञातिरंगी कार्येत्याह महन्त्यस्येत्यदिना महन्त्यस्य पदद्वयलक्ष्यरूपा अभिन्नस्य सतः सद्यत्कं
यातरस्याभावात् सा सत्त्वरूपा ज्ञातिर्नैष्यते एकव्यक्तौ ज्ञात्यनंगीकारे दृष्टान्तमाहानमस्त्ववदिति यपदिषु अनुगतव्य
वहारार्थं हि घटत्वज्ञातिरंगी क्रियते अत्र तु विषयादेः सर्वस्य मिथ्यात्वेन सहंतरस्याभावान्ननुगत व्यवहारार्थं घटवत्ता
तिरूपं सत्त्वं मंगी क्रियते किंतु स्वरूपमेव तत्तन्मस्त्ववत् ननु घटः सन् पटः सन् कुड्मसत् इत्यादि प्रतीत्यनुरोधेन घट

क.मः
९६

पराधुपाधिभिन्नेषु सत्सु अनुगतव्यवहाराय सत्त्वं ज्ञातिरंगीक्रियतामिति चेत् यद्यपि हि ते सुसर्वे वु सत्सु अनुगतव्य
स्वरूपसन्नात्रेणैव यद्यपि धिभिन्नेषु काशेषु अनुगतमहाकाशेनेव अनुगतव्यवहाराय यत्नैः तस्मान्न सत्त्वं ज्ञा
तिः अतएव नोपाधिरपि अनुगतव्यवहारायैव तस्यापि कल्पितत्वात् सत्त्वस्य सन्नात्रैव सत्त्वरूपत्वेन वसिष्ठेनाप्यु
क्तं विशेषेण परित्यज्य सन्नात्रं यद्वेपकं एकैरूपं महारूपं सत्तायास्तत्परं विदुरिति । तथा च सत्त्वस्य स्वरूपत्वेन ध
र्मत्वाभावात् अत्यंत शुद्धमेव पदद्वयलक्ष्यमिति भावः २२ स्वरूपमेव मे ज्ञानं न गुणाः सा गुणो य हि अनात्मत्वं
मसत्त्वं वा ज्ञेयाज्ञेयत्वयोः पतेत् २३ न नैव मपि ज्ञाना अयत्नमात्मनो गीकर्तव्यं अत्यथाद्यथा हि वदनात्मत्वप्रसंगा
त् ज्ञाना अयत्नस्यैवात्मत्वाद् हे ज्ञाना मिति आत्मनो ज्ञाना अयत्नमतीते २४ तथा च साक्षी चेतो केवलो निर्गुणः अतीत इ
त्यादिश्रुत्यैकं धर्मं निर्गुणा ब्रह्मत्वं आत्मन इति तत्राह स्वरूपमिति । मे मज्ञानं चैतन्यं स्वरूपमेव न तु महाक्रितो गुणः कु
त इत्यत आह सा गुणो य हीत्यादिना । स चैतन्यं विधेया यस्तथा पुच्छिगनिर्देशः चैतन्यं गुण इति वदन्वाही प्रष्टव्यः किं ते
न चैतन्येनात्मा विषयीक्रियते न वा उभयथापि ह्यस्या माह अनात्मत्वमिति । ज्ञेयाज्ञेयत्वयोरात्मनो वेद्यत्वे अवेद्यत्वे

रामा०
९६

वा अनात्मत्वं यद्यपि वदन् अयत्नं वा शशविषाणावत् आ यतेत् मवेदित्यर्थः । यद्यपि आत्मनः स्वसमवेतज्ञाना विषयत्वं उ
च्येत तद्वाऽज्ञायमानत्वेनात्मनोऽसत्त्वं स्मात् । न हि प्रमाणातोऽज्ञायमानं शशविषाणमस्तीति केन चित्प्रतिपद्यते । यद्येत
दोषपरिद्धिर्हीर्यया तस्य ज्ञायमानत्वं उच्येत तद्वाद्यथा हि वदनात्मत्वं आत्मनः स्यात् । ज्ञानविषयस्यानात्मत्वनिवृत्त्या
ननु आत्मा क्रितज्ञानेन आत्मा अयत्नं न भासते न विषयत्वेन येन यथा हि वदनात्मत्वं स्यादिति चेन्न ज्ञानव्यतिरिक्तस्य
ज्ञानाक्षीने प्रकाशस्य ज्ञानविषयत्वनिवृत्त्येनात्मनोपि विषयतायाः आवशकत्वेनानात्मत्वहोषता हेव स्यात् न च ज्ञाना
अयत्नमात्मत्वे प्रयोक्तृत्वाद्यवात् ज्ञानस्यैव तत्प्रयोक्तृत्वात् अहं ज्ञाना मिति प्रतीतेऽप्यहंकारा अयत्न इति विषयत्वा
त् न च ज्ञानमुत्पन्नं ज्ञानं न ह मिति प्रतीत्या तस्य ज्ञाननाशादिवत् आत्मत्वमनुपपन्नमिति वाच्यं । तस्यापि हतिविषय
त्वात् । तस्मादोत्मनो न ज्ञानं गुणः किंतु स्वरूपमेव बाह्यरायणोपि ज्ञात एवेत्यात्मनो ज्ञानरूपत्वं सूत्रयोर्वचः । सूत्रस्य
चोर्थो विद्यारण्यगुरुमिरधिकरणरत्नमालायां दर्शितः अचिद्रूपो अचिद्रूपो जीवो चिद्रूप इत्येते चिद्रभावात् सत्त्वस्य
हो ज्ञा आत्मन सा कतेति । पर्वपक्षे प्राप्तेराज्ञातः ब्रह्मत्वाद्देवचिद्रूप इति सूत्रेण लुप्यते हेतोर्वापि द्वैतलोपनहि इ

अद्वैतमक

९७

सुरिति श्रुतेरिति। ननु ज्ञानरूप आत्मा स्वात्मानं ज्ञानति न वा ज्ञानाति चेद्युगपत्कर्मकर्तृकत्वं त्वप्रसंगः। न चेज्ज्ञाना
ति तस्यासत्त्वप्रसंग इति चेन्नातस्य स्वप्रकाशत्वेन ज्ञानोत्तरमनपेक्ष्यैव भासमानत्वात्। नापि तस्य कर्मकर्तृत्वं स्ववि
षयत्वस्यानंगीकारात् तदुक्तं विद्यारण्यगुरुभिः पंचकोशविवेके स्वयमेवानुस्मृतिरिति चेत् तानुभाव्यते। शारदा
नांते वातराभावात् अज्ञेयो न त्वसतयेति यत्प्रसादाद्विसर्वजगद्भोसतैसकथेनास्ति न प्रकाशते वा। आत्मनः सर्व
तदायं मेदानध्यक्ष यंतीति ज्ञासतया च स्पर्तुं च विस्मर्तुं महोनशक्त्या सुखादिषु स्वप्रमयास्मि साचित् इति तस्मा
दात्मा ज्ञानरूपो न ज्ञानगुणा क इति। स निगुरां ब्रह्म वेदिति भावः ३३ अहमेव सखं नान्यदन्यच्चैव तत्त्वरच
अमर्त्यं न हि प्रेयो महर्त्यं न स्वतः प्रियं २४ एवं आत्मनः आनेहोपिन गुणाः किं तु स्वरूपमेवेति साधयति अहमि
ति अहमात्मा सुखमेव सुखस्वरूप एव न तु सुखगुणारूपमेवेति साधमात्मनोऽन्यत्सदृशः स्यात् तत्स्वरूपत्वेनाभिम
तेनैव सुखं स्यात्। कुत इति चेत् किं तदनात्मकं तं सुखं नात्मशेष उत तद्वेषो नाद्य इत्याह अमर्त्यमिति। अमर्त्यं चेदित्य
नुषंगः आत्मशेषो न चेत्तदा हिनतत्प्रेयः प्रीतिविषयो भवेत् आत्मशेषसर्पादौ प्रीतिविषयत्वादृशानात् न द्वितीय इत्या

रामा०
९७

हामर्त्यमिति। अत्रापि चेदित्यनुषंगः महर्त्यमात्मशेषश्चेत्स्वतः प्रियं न स्यात् आत्मशेषस्य पुत्रभार्याहेः स्वतः प्री
तिविषयत्वादर्शनादित्यर्थः। सुखं हि सर्वेषां प्रियं भवति। तच्च स्वतः एव न परोपाधिना अतः सुखं आत्मैव भवितुमर्ह
ति। कथमिति चेच्छृणु। जगत्सर्वेषां पदार्थां न चतुर्धा वा स्फुटिः आत्मा प्रियः अप्रियः उयेक्ष्यते तिसुखं तावन्न
व्याघ्रादिव दप्रियं तस्य स सर्वः स्मार्थ्यमानत्वात्। अत एव न लोषादिषु दुष्येभ्यः नापि प्रियमात्रं तद्वेषभावाद्वावपि
तदृशनात् अतः परिरोषादात्मैव। ननु आत्मशेषत्वेन तस्य प्रीतिविषयत्वं किं न स्यात् इति चेत् न हि वक्तव्यं आत्म
निघ्नितः किं निमित्तेनेति येन सुखमपि तद्वेषतया प्रियं ज्ञायेत। सुखसाधनेत्वादि चेत् न हि सुखसाधनेन आत्मना
उपकार्यः कश्चिद्वक्तव्यः सुखं च दनादि सुखसाधनेनान्यस्यैव उपकार्यत्वदर्शनात् आत्मानोचकर्मकर्तृत्वविरोधा
न्नचोपकार्यो न्योदश्यते तस्मान्न सुखसाधनतया आत्मा प्रियः किं तु स्वरूपतया तस्मात् आत्मशेषतया सुखस्यापि
प्रियत्वं किं तु आत्मनैव। ननु सुखमुत्पन्नं नष्टमिति प्रतीयमानस्यैक्यमात्मत्वमिति चेन्न तस्य तद्व्यंजक इति विषयत्वा
त्सर्वमेतदुक्तं ब्रह्मानंदे। आत्मशेष उयेभ्यश्च द्वेष्य चेति चतुर्थं पि आत्मा प्रेयान् प्रियः शेषो देवोपेक्षेत दन्ययोः। इति व्याचक्षि

श्रु कहे

१८

तो लोकोपाश्रयवत्कमनतचतत् सुखसाधनतोपाधेरन्ययानाहयः प्रियाः आत्मानु कल्याहेत्ता हिसमज्जेदमुनात्रकः
अनुकूलयितव्यः स्यान्नैकस्मिन्कर्मकर्तृतेत्यादि आत्मनः सुखरूपत्वं सर्वज्ञा मुनिभिरप्युक्तं सर्वपदार्थमिहवस्तुयव
त्रकिंचित्पारक्यार्थमुद्दिष्टं च यन्निज्ञसन्नये वतद्वर्तीयंति हि सुखं सुखलक्षणा शास्त्रात्मनिसमं सुखतास्यत
स्मादिति ब्रह्मगीतासुच अत्यकरूपः शिवः साक्षात्परमानंदलक्षणाः परप्रेमास्यहत्वेन प्रतीतत्वा सुखभाः सर्वस्यै
वतु कामायनसर्वं भवति प्रियं किं त्वात्मनस्तु कामायाततः प्रियतमः स्वयं किं अतः प्रियतमो ह्यात्मा सुखस्तु सुखलक्ष
णाः इत्यादितस्माद्यत्वा च विद्वदनुभूत्या च वदु विद्वद्वचने अत्र आत्मा सुखरूप इत्यत्र न काश्चिद्विवाद इति भावः
२४ न च नानास्वरूपं स्यादेकं वस्तु कदाचन ॥ तस्माद्वदु एव सिद्धिर्ब्रह्मगीतां भिदं २५ ननु एवमपि ब्रह्मराः
एकधैवानुद्भवमिति श्रुत्युक्ता रवेदैकरसत्वेन संभवति उक्तप्रकारेणातस्य साच्चिदानंदरूपत्रयात्मकत्वान्न च साच्चि
दानंदानां तेषां त्रयाणां मप्यत्यंता भेद इति वाच्यं तथा त्वेतादृशं चकानां साच्चिदानंदशब्दानां त्रयाणां मपि प्रतीयतया सह
प्रयोगानुपपत्तेः न हि घटकुंभकलशादिशब्दानां एकार्थवाचकानां सह प्रयोगोऽस्तीत्याशंक्य ब्रह्मराः इदं दार्थ्यत्वं रामा०
१८

मुपपादयति न च नानास्वरूपं स्यादिति एकमद्वितीयं साच्चिदानंदं त्वेकं ब्रह्म कदाचन कदाचिदपि उपाधिक
त्वेन हेतुभावकालेपि नानास्वरूपं नानारसं न स्यान्न भवेदित्यर्थः ॥ तत्र हेत्वाभिप्रायेणावस्थिति विशेषणं यतो
वस्तुपरमार्थभूतं तदित्यर्थः वस्तुग्रहणं ज्ञानानंदयोरप्युपलक्षणां अयमर्थः ब्रह्मराः सत्यज्ञानां परस्परभिन्न
त्वे सत्यस्य सत्यत्वं ज्ञानस्य ज्ञानत्वं आनंदस्य आनंदत्वं च न सिध्येत् ॥ कथमिति चेत्सत्यं यद्विज्ञानाद्विज्ञानं स्या
त्तदस्य तस्य श्रुतिरूप्यादेरिव सत्यत्वं न स्यात् एवं यद्विज्ञानमपि सत्याद्विज्ञानं स्यात् ॥ असत्यस्य तद्वत्त्वमपि न
ज्ञानत्वं न स्यात्ततः सत्यज्ञानयोः सत्यत्वं ज्ञानत्वं सिद्धये अत्यंतं परस्परभेदो गी कर्तव्यः तदुक्तं सर्वज्ञात्ममुनिभिः ॥ स
त्येप्यसि ज्ञानताज्ञानतायां सत्यत्वं च स्पष्टमस्य वत इतः सत्येप्येकं नातिरेकावकाशः यत्तत्त्वे ज्ञानसत्योपपत्ते
रिति ॥ एवं यद्विज्ञानादानंदोपि भिन्नं स्यात् ॥ ज्ञानभिन्नस्य तस्य घटादित्रिवह नानंदत्वमेव स्यात् तथा आनंदोपादयि
यद्विज्ञानं भिन्नं स्याद्विज्ञानादानंदस्य तस्य घटादिब्रह्मत्वेन ज्ञानत्वमेव न स्यात् ततो ज्ञानानंदयोरपि ज्ञानत्वानंदत्वं
सिद्धयेत्यंतमभेदो गी कर्तव्यः ॥ इदमपि तैरेवोक्तं ॥ आनंदत्वे ज्ञानताज्ञानतायां मानंदत्वं विद्यते निर्विशोकं सत्यं

अःमक
१८

वंनातिरेकावकाशः परीतत्वे ज्ञानस्योर व्योपयत्नेरिति एवं सत्यादानं होपियदिभिन्नस्यात् असत्यस्य तस्य प्र
क्रिय्याहेरिव आनंदत्वेन स्यात् एवं सत्यमपि यद्वि-आनंदादि न स्यात् आनानंदस्य तस्य हा क्रिय्याहेरिव स
त्यत्वेन स्यात् तः सत्यानंदयोरपि अत्यंतमभेदोक्तव्यः ॥ इह मयितैरेवोक्तं आनंदत्वे सत्यता सत्यताया मानं
हत्वेन विविधां प्रसिद्धं सत्यत्वे वंनातिरेकावकाशः परीतत्वे सत्वसौख्योपयत्नेरिति नित्यमुद्रमुद्रमुक्त
त्वादिष्वपि एवमेवोक्तं न च तेषामत्यंताभेदे तदा च कसच्चिदानंदादिपदानोपपत्तिरिति वाच्यार्थानां हस्या
गीकारात् सत्यपदे मुख्या मुख्यसत्यरूपवत्त्वाकाशशब्दरूपे सत्ये व्युत्पन्नं ज्ञानपदं चैव मन्यातः कश्चि
दतिरूपं मुख्या मुख्यज्ञानपदं शब्दरूपज्ञाने मुख्यत्वेन आनंदपदं च प्रत्यक् बुद्धिदतिरूपं मुख्या मुख्यज्ञानं
देहपदं शब्दरूपे आनंदे व्युत्पन्नं रावेन नित्यं कृत्वा हीन्यपि यदानीं मुख्या मुख्यतत्तद्वयशब्दरूपेतास्मिन्
तस्मिन् व्युत्पन्नानीति इष्टं व्यंशतस्तत्सर्वं सर्वज्ञात्ममुनिभिरेवोक्तं ॥ आकाशाहोत्यततावेदेकाप्रत्यक्षा रामा
त्रे सत्यता काचिदन्या ॥ तत्संयक्ता सत्यता तत्र चान्या व्युत्पन्नोपज्ञानशब्दस्तत्र ॥ बुद्धेर्वतोतावहानंदतैकाप्र

रामा
१८

वदेकाप्रत्यक् बोधे ज्ञानता काचिदन्या ॥ तत्संयक्ता ज्ञानता तत्र चान्या व्युत्पन्नोपज्ञानशब्दस्तत्र ॥ बुद्धेर्वतोतावहानंदतैकाप्र
त्यक्ता त्रैकाचिदनिदता न्या ॥ तत्संयक्ता काचिदानंदतान्या व्युत्पन्नोपज्ञानं दशब्द इत्यादिनोक्तं ॥ ततो वाच्यार्थभेदस्यागीका
रात् न सत्यादिपदानोपपत्तिरिति भावः ॥ ननु तर्हि कथं वाच्यार्थभेदे सत्याहीनामत्यंताभेद उक्त इत्याशंक्य वाच्यार्थभेदे
पितृत्वस्यार्थानामभेदादित्याह तस्मादिना तस्मात् सत्याहीनोपरस्परभेदे न सत्यादिरूपत्वं यस्माच्च न पर्यायता ॥ तस्माज्जाग
तीभिर्ज्ञात आकाशाद्युपाधिः तत्प्रयुक्तं भिदां भेदं विज्ञातं तज्ज्ञानं अखंडं वास्मिन् एकरसं वास्मिन् नतु नाना रसः सत्यादि
पदे भीगत्यागलक्षणाया बोधित सत्याद्यात्मकारवदेकरसोहमस्मीत्यर्थः ॥ ततश्चैकधैवानुदृष्टव्यमिति श्रुत्युक्तमेकरसत्वं
मय्यनमिति भावः ॥ २५ ॥ ॥ यरोक्षतापरिच्छेदशब्दव्याप्योहनिर्मलं ॥ तदसीति गिरालक्ष्यमहमेकरसं मेहः ॥ २६ ॥ ॥ इह
क्त प्रकारेणातीव स्पष्टोपपादकैस्तर्कैरनुगृहीतं सतत्वमस्यादिवाक्यं जीवब्रह्मशौरत्यंताभेदे भागत्यागलक्षणाया बो
धयतीत्याह यरोक्षतेति यरोक्षता च परिच्छेदश्च तत्प्रयोजकत्वं शब्दव्यं चतानितथोक्तो नितेषामयोहेन निर्मलं यरोक्षता परि
च्छेदशब्दव्याप्योहनिर्मलं यरोक्षता यरोक्षत्वं ईश्वरस्य परिच्छेदः परिच्छिन्नत्वं जीवस्य एतद्वयं च जीवैश्वरो भयगतविरुद्ध

अमः श्रीगोसर्वेधामप्युत्तमलक्षणं शाब्दं नाम जौ वेश्वरोभयगते रोक्षत्वपरिच्छिन्नत्वादियुक्तकमायातः करणरूपो वाच्यद्वयनि
 २० मित्रसमस्तबंधाः तेषामपोहेन त्यागेन निर्मलं शुद्धं एका विरोधीत्यर्थः। तदस्तीति गीतातत्त्वमस्या हि महावाक्येन लक्ष्यं ज
 हह हत हतं लक्षणं नौ ध्ये लक्ष्यस्वरूपमेवाह। एकरसमिति महः सत्याने हे चैतन्यरूपमहं प्रत्यगात्मा स्मीत्यर्थः। अत्रा
 प्यनुग्राहकं युक्तिः सर्ववत् इष्टया। यद्यात्मा ब्रह्म भिन्नस्यातहात्मनः सर्वतरत्व लक्षणं आत्मत्वं न स्यात्। एवंब्रह्मापि
 यद्याभिन्नस्यातहा निरतिशयमहत्त्व लक्षणं ब्रह्मत्व लक्षणं न स्यात्। इदमपि तैरेवोक्तं। अद्वैतार्थे प्रत्यगर्थे पितृद्वत्
 प्रत्यक्तत्त्वद्वयस्यापि भावः। यद्यप्येवमातिरेकावकाशः परोक्तत्वे तत्त्वमर्थोपपत्तेरिति वाच्यार्थमेशदेवोभयो
 स्तत्त्वं यदेवोरपरायतापि तदपि तैरेकं अद्वैतं प्रोक्तं। मात्रोपि मे होयद्यप्येव भिन्नमाहायशब्दो वर्तते त्वत्त्वद्वयात्प्रका
 शेवात्यं हातुं जामितानास्मि तस्मात् इति वाक्यार्थं अत्र ब्रह्मगीतायां सकलवेदार्थविहाकमत्वा सनेन स्फुरं ह शिः त्वम
 हं शब्दवाच्यार्थस्यैव हेहादिवस्तुनः नतच्छब्दार्थतां वक्ति श्रुतित्वमसीति यातदर्थे कप्रविरुद्धं शोत्यत्वा वाक्यगतं श्रुतिः
 अविरुद्धं चिदाकारं लक्षणं यित्वा ब्रवीति हि तदर्थं च त्वमर्थं कप्रविरुद्धं शोचि नैव चकारणात्वादिवाच्यार्थलक्ष्यपित्वा तु